ANA BÖLÜM

SES BİLGİSİ

1. Ünlü Olayları

Ünlü olayı, sözcüğün yapısında bir ünlünün düşmesi, türemesi veya başka bir ünlüye dönüşmesi gibi bir ses değişmesidir.

1.1 Ünlüler

Ünlü, söylenirken ses yolunda belirgin bir engelle karşılaşmayan sestir. Türkçede a, e, ı, i, o, ö, u ve ü olmak üzere sekiz ünlü vardır.

- Türkçedeki sekiz ünlü kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık ve genişlik-darlık bakımından sınıflanır.
- Türkçenin sekiz ünlüsü üç ölçütle sınıflandırılır. a, ı, o, u kalın; e, i, ö, ü incedir. a, e, ı, i düz; o, ö, u, ü yuvarlaktır. a, e, o, ö geniş; ı, i, u, ü dardır. Bir ses aynı anda bu üç gruptan birer özellik taşır. Örneğin ü sesi ince, yuvarlak ve dardır. Uyum incelemesi bu özelliklere dayanır.

Ünlülerin sınıflandırılması

Ünlü	Kalınlık	Dudak	Açıklık
a	Kalın	Düz	Geniş
ı	Kalın	Düz	Dar
o	Kalın	Yuvarlak	Geniş
u	Kalın	Yuvarlak	Dar
e	İnce	Düz	Geniş
i	İnce	Düz	Dar
ö	İnce	Yuvarlak	Geniş
ü	İnce	Yuvarlak	Dar

ÖRNEK

a, ı, o, u kalın ünlülerdir.

AÇIKLAMA
Söylenişte dilin konumu ölçüt alınır.

ÖRNEK

ı, i, u, ü dar ünlülerdir.

AÇIKLAMA
Dar-geniş ayrımı kalın-ince ayrımından farklıdır.

ÖRNEK

Orman sözcüğünde ünlüler o ve a'dır.

AÇIKLAMA
İkisi de kalın ünlüdür. Sözcük büyük ünlü uyumuna uyar.

ÖRNEK

Çiçek sözcüğünde i ve e ince ünlülerdir.

AÇIKLAMA
İki hecenin ünlüleri büyük ünlü uyumuna uyar.

1.2 Büyük ünlü uyumu

Büyük ünlü uyumu, bir sözcüğün ilk ünlüsü kalınsa sonraki ünlülerinin kalın, inceyse ince olmasıdır.

- Sözcüğün ünlüleri kalınlık veya incelik bakımından aynı sırayı izler.
- Tek heceli sözcükte iki ünlü karşılaştırılamaz.
- Birden çok ünlüsü bulunan sözcükte kalın ünlüleri kalın, ince ünlüleri ince ünlülerin izlemesi aranır. Kalınlar a/ı/o/u; inceler e/i/ö/ü'dür.
- Türkçede -yor, -ken, -leyin, -mtırak gibi uyuma girmeyen ekler vardır. Bekliyor biçiminde -yor yüzünden kalın ünlü görülmesi kökün kökeni hakkında kesin sonuç vermez.
- Büyük ünlü uyumunda kalınlık-incelik, küçük ünlü uyumunda düzlük-yuvarlaklık ve genişlik-darlık ilişkisi aranır. Tek heceli sözcükte ünlüler arası uyum karşılaştırması yapılamaz. Birleşik ve alıntı sözcüklerde uyumsuz biçimler görülebilir. Sözcüğün kökenini yalnız uyumdan çıkarmak kesin bir yöntem değildir. "Anne, elma, hangi" gibi yerleşik sözcükler de kurala uymayabilir.

ÖRNEK

Kapılar sözcüğünde a-ı-a vardır.

AÇIKLAMA
Üç ünlü de kalındır.

ÖRNEK

Kalem sözcüğünde a-e vardır.

AÇIKLAMA
Kalın ve ince ünlüler birlikte bulunduğundan dizilim uyumu göstermez.

ÖRNEK

Orman sözcüğünde ünlüler o ve a'dır.

AÇIKLAMA
İkisi de kalın ünlüdür. Sözcük büyük ünlü uyumuna uyar.

ÖRNEK

Çiçek sözcüğünde i ve e ince ünlülerdir.

AÇIKLAMA

İki hecenin ünlüleri büyük ünlü uyumuna uyar.

1.3 Küçük ünlü uyumu

Küçük ünlü uyumu, düz ünlüden sonra düz ünlü, yuvarlak ünlüden sonra dar yuvarlak veya geniş düz ünlü gelmesi kuralıdır.

- Kontrol, sözcüğün ünlüleri arasında sırayla yapılır.
- Düz ünlüden sonra düz ünlü gelir: a/e/ı/i sonrasında a/e/ı/i aranır. Yuvarlak ünlüden sonra dar yuvarlak veya düz geniş ünlü gelir: o/ö/u/ü sonrasında u/ü veya a/e bulunabilir.
- Denetim ilk ünlüyü bütün sözcükle karşılaştırarak değil, sırayla komşu heceler arasında yapılır. Uyum, yalnız yuvarlak ünlülerin bulunup bulunmaması değildir.
- Yağmur, çamur gibi yerleşmiş aykırı sözcükler ve alıntı biçimler vardır. Uyum dışılık tek başına yazım yanlışı değildir; sözcüğün doğru yazımı değiştirilmez.

Ünlü uyumunda izlenen ses

Önceki ünlü	Sonraki ünlü için kural
Düz: a, e, ı, i	Düz ünlü gelir: a, e, ı, i.
Yuvarlak: o, ö, u, ü	Dar yuvarlak (u, ü) veya geniş düz (a, e) gelir.
Denetim	Ünlüler yan yana gelen hecelere göre sırayla incelenir; yalnız ilk ve son ünlü karşılaştırılmaz. Büyük ünlü uyumu ayrıca değerlendirilir.

ÖRNEK

Çocuk sözcüğünün ikinci ünlüsü u sesidir.

AÇIKLAMA

İlk yuvarlak o ünlüsünden sonra dar-yuvarlak u geldiği için küçük ünlü uyumu sağlanır.

ÖRNEK

Gözlük sözcüğünde ö'den sonra ü gelir.

AÇIKLAMA

Yuvarlak ünlüden sonra dar-yuvarlak ünlü geldiği için uygundur.

ÖRNEK

Bulut sözcüğünde u'dan sonra u gelir.

AÇIKLAMA

Yuvarlak ünlüyü dar yuvarlak ünlü izler, küçük ünlü uyumu sağlanır.

ÖRNEK

Horoz sözcüğünde o'dan sonra o gelir.

AÇIKLAMA

İkinci o geniş yuvarlak olduğu için sözcük küçük ünlü uyumuna uymaz.

1.4 Ünlü düşmesi

Ünlü düşmesi, sözcük ek aldığında veya başka bir sözcükle birleştiğinde bir ünlünün ortadan kalkmasıdır.

- Bazı sözcükler ünlüyle başlayan ek alınca ikinci hecedeki dar ünlüyü kaybeder.
- Sözcüğün eksiz biçimiyle karşılaştırmak gerekir.
- İkinci hecesinde dar ünlü bulunan bazı sözcükler ünlüyle başlayan ek alınca bu ünlüyü düşürür: ağız-ağzı, burun-burnu. Her iki heceli sözcükte düşme olmaz.
- İleri-ilerle ve sarı-sarar türü türetmelerde de ünlü kaybı incelenebilir. Ses olayını ek gelmeden önceki biçimle karşılaştırmak gerekir.

ÖRNEK

Burun sözcüğü iyelik eki alınca burnu olur.

AÇIKLAMA

İkinci hecenin u ünlüsü düşer. Ek olan son u sözcükte kalır.

ÖRNEK

Gönül + ü → gönlü.

AÇIKLAMA

İkinci hecedeki ü, ek geldiğinde düşmüştür.

ÖRNEK

Burnum bugün tıkalı.

AÇIKLAMA

"Burun" sözcüğü iyelik eki alınca ikinci hecedeki u düşer.

ÖRNEK

Kuşun boynu incinmiş.

AÇIKLAMA

"Boyun" sözcüğüne ünlüyle başlayan ek gelince u düşer.

1.5 Ünlü türemesi

Ünlü türemesi, sözcüğün ilk biçiminde bulunmayan bir ünlünün ortaya çıkmasıdır.

- Sözcük oluşurken kökte bulunmayan bir ünlü ortaya çıkar.

ÖRNEK

Az sözcüğünden azıcık biçimi oluşur.

AÇIKLAMA

Az ve -cık karşılaştırıldığında aradaki ı yeni ortaya çıkan ünlüdür.

ÖRNEK

Dar + cık → daracık.

AÇIKLAMA

Kök ile ek arasında yeni bir a ünlüsü görülür.

ÖRNEK

Azıcık su kaldı.

AÇIKLAMA

“Az” sözcüğü küçültme eki alırken arada ı ünlüsü belirir.

ÖRNEK

Bahçe daracık bir yola açılıyor.

AÇIKLAMA

“Dar” ile küçültme eki arasında a ünlüsü türemiştir.

1.6 Ünlü daralması

Ünlü daralması, geniş a veya e ünlüsünün belirli kullanımlarda ı, i, u veya ü seslerinden birine dönüşmesidir.

- Özellikle a/e ile biten fiillere -yor geldiğinde a/e daralarak ı/i/u/ü olabilir.
- Sonu a/e ile biten fiillerin -yor öncesinde dar ünlüye dönüşmesi yaygın örnektir: başla-başlıyor, bekle-bekliyor.
- Her i sesi daralma değildir. Geliyor biçimindeki i, gel kökündeki bir geniş ünlünün değişmesiyle oluşmamıştır.
- De- ve ye- fiilleri bazı y'li eklerden önce di-/yi- biçimini alır: diyecek, yiyecek. Deyen ve yeyen yazımları kullanılmaz; diyen ve yiyen yazılır.

ÖRNEK

Başla- fiilinin şimdiki zaman çekimi başlıyor biçimindedir.

AÇIKLAMA

Kökün son a ünlüsü -yor önünde ı'ya daralır.

ÖRNEK

Özle- + yor → özlüyor.

AÇIKLAMA

Kök sonundaki e daralarak ü'ye dönüşmüştür.

ÖRNEK

Kardeşim kapıda bekliyor.

AÇIKLAMA

“Bekle-” fiilindeki e, “-yor”dan önce i’ye daralır.

ÖRNEK

Bebek hızla oynuyor.

AÇIKLAMA

“Oyna-” fiilindeki a, “-yor”dan önce u’ya daralır.

1.7 Ünlü değişimi

Ünlü değişimi, bir sözcükteki ünlünün başka bir ünlüye dönüşmesidir. “Ben” ve “sen” zamirlerinin yönelme hâlinde “bana” ve “sana” olması bunun bilinen örneğidir.

- Bazı sözcükler ek alırken kökteki ünlü farklılaşır.
- Ben ve sen zamirlerinin yönelme hâli bu başlıkta incelenir.

ÖRNEK

Ben sözcüğünün yönelme hâli bana olur.

AÇIKLAMA

Kökteki e ünlüsü değişerek a olmuştur.

ÖRNEK

Sen + e → sana.

AÇIKLAMA

Yönelme eki geldiğinde kökün e ünlüsü a olur.

ÖRNEK

Soruyu sana sordum.

AÇIKLAMA

“Sen” zamiri yönelme eki aldığında “sana” olur.

ÖRNEK

Bu kitabı bana verdi.

AÇIKLAMA

“Ben” zamirinin e ünlüsü yönelme ekiyle a’ya değişir.

Karıştırılan kavramlar

Küçük ünlü uyumunu sırayla denetleme

Düz ünlüler a, e, ı, i; yuvarlak ünlüler o, ö, u, ü'dür.

- Yuvarlak ünlüden sonra dar-yuvarlak u/ü veya düz-geniş a/e gelebilir.

- Karşılaştırma ardışık ünlüler arasında yapılır; yalnız ilk ve son ünlüye bakmak yetmez.

ÖRNEK

Boyunduruk sözcüğünün ünlüleri o-u-u-u'dur.

AÇIKLAMA

Yuvarlak o'dan sonra dar-yuvarlak u gelir; sonraki geçişlerde de bu ilişki sürer. Sözcük küçük ünlü uyumuna uygundur.

ÖRNEK

Kömürlük sözcüğünde ünlüler ö, ü, ü'dür.

AÇIKLAMA

Her yuvarlak ünlüyü dar yuvarlak ünlü izlediği için küçük ünlü uyumu sağlanır.

ÖRNEK

Bulut sözcüğünde u'dan sonra u gelir.

AÇIKLAMA

Yuvarlak ünlüyü dar yuvarlak ünlü izler, küçük ünlü uyumu sağlanır.

ÖRNEK

Horoz sözcüğünde o'dan sonra o gelir.

AÇIKLAMA

İkinci o geniş yuvarlak olduğu için sözcük küçük ünlü uyumuna uymaz.

Daralma ile yardımcı ünlüyü ayırma

Fiil -yor aldığında son a/e sesinin daralması ile ünsüzden sonra eklenmede görülen ünlü aynı şey değildir.

- Kök ünlüsü korunuyorsa daralma yoktur.
- Aynı sözcükte başka bir ses olayı da bulunabileceği ayrıca incelenir.
- Ünlü düşmesini bulmak için ek almamış biçim yazılır. "Ağız" ile "ağzı" karşılaştırıldığında ı sesi düşmüştür. "Bekle-" ile "bekliyor" karşılaştırıldığında e sesi i'ye daralmıştır. Kökün sonunda ünlü yoksa kökle -yor arasındaki ünlüyü otomatik daralma sayamayız. "Geliyor" sözünde kök "gel-"dir, değişen bir kök ünlüsü yoktur.

ÖRNEK

Başla- → başlıyor; gel- → geliyor.

AÇIKLAMA

Başla fiilindeki a, ı'ya dönüştüğü için daralma vardır. Gel fiilindeki e değişmediğinden geliyor sözcüğünde ünlü daralması gösterilemez.

ÖRNEK

Yazıyor biçiminde "yaz-" kökünden hiçbir ünlü değişmemiştir.

AÇIKLAMA

Ünsüzle biten kökle -yor arasındaki ı, daralmanın kanıtı değildir.

ÖRNEK

Kardeşim kapıda bekliyor.

AÇIKLAMA

"Bekle-" fiilindeki e, "-yor"dan önce i'ye daralır.

ÖRNEK

Bebek hızla oynuyor.

AÇIKLAMA

"Oyna-" fiilindeki a, "-yor"dan önce u'ya daralır.

Ses olayında karşılaştırma

Sözcüğün eksiz biçimini yazıp aldığı eki ayırınız.

- Son biçimde kökün hangi sesinin değiştiğini karşılaştırınız.
- Ünlü uyumu sözcüğün ünlüleri arasındaki düzeni; düşme, türeme ve daralma ise oluşum sırasında gerçekleşen değişmeyi anlatır.
- Uyum ile ses olayı aynı soru değildir.
- Ünlü türemesinde başlangıçta bulunmayan ses belirir. "Azıcık" biçimi "az" ile karşılaştırılır. Ünlü değişiminde sesin varlığı korunur ama niteliği değişir. "Ben-e" değil "bana", "sen-e" değil "sana" denir. Ses olayları yazım ve söyleyiş farklarıyla karıştırılmamalı, sözcüğün gerçek yapısı üzerinde gösterilmelidir.

ÖRNEK

İzle + yor → izliyor.

AÇIKLAMA

Fiilin sonundaki e, şimdiki zaman ekiyle i'ye daralmıştır. "Geliyor" örneğinde kökün e'si korunur; aradaki i'yi görünce her fiilde daralma bulunduğu söylenemez.

ÖRNEK

Burnum bugün tıkalı.

AÇIKLAMA

"Burun" sözcüğü iyelik eki alınca ikinci hecedeki u düşer.

ÖRNEK

Kuşun boynu incinmiş.

AÇIKLAMA

"Boyun" sözcüğüne ünlüyle başlayan ek gelince u düşer.

ÖRNEK

Azıcık su kaldı.

AÇIKLAMA

"Az" sözcüğü küçültme eki alırken arada ı ünlüsü belirir.

Kökteki ses korunuyor mu?

Bir değişimi adlandırmadan önce eksiz biçimi ve eklenmiş biçimi yan yana yazın.

- Son biçimde görülen her dar ünlü, kökte bir daralma yaşandığı anlamına gelmez.

ÖRNEK

Ara- fiili arıyor biçiminde çekimlenir.

AÇIKLAMA

Kökün sonundaki a, ı olmuştur. Kök ünlüsünün değişmesi daralmayı gösterir.

ÖRNEK

Bul- fiili buluyor biçiminde çekimlenir.

AÇIKLAMA

Bul kökündeki u korunmuştur. Kökün sonunda daralan bir a veya e olmadığı için bu örnekte ünlü daralması gösterilemez.

ÖRNEK

Burnum bugün tıkalı.

AÇIKLAMA

"Burun" sözcüğü iyelik eki alınca ikinci hecedeki u düşer.

ÖRNEK

Kuşun boynu incinmiş.

AÇIKLAMA

"Boyun" sözcüğüne ünlüyle başlayan ek gelince u düşer.

Ayırt etme ve kontrol

- Ses olayında sözcüğün ek almamış biçimini yanına yazın. Düşen, eklenen veya değişen sesi iki biçim arasında karşılaştırarak gösterin.

- Daralma için kökteki a veya e'nin değişip değişmediğine bakın. "Geliyor" sözünde kökün e'si durur. Her i veya u sesini daralma sonucu saymayın.

PÜF NOKTASI

İkinci hecenin dar ünlüsü düşen bir sözcükte kökü, son biçimden tahmin etmek yerine sözlük biçimiyle karşılaştırınız: burnu → burun.

DİKKAT

Ses olayını bulurken ekin kendisini yeni bir ses sanmayınız. Eksiz biçim, ek ve ortaya çıkan sözcük birlikte karşılaştırılmalıdır.